

*Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper*

JEL klasifikacija: A13, A14, Z13

Joseph W.H. Lough *

MARKSISTIČKI HUMANIZAM: KRITIČKA PROCJENA

MARXIST HUMANISM: CRITICAL ASSESSMENT

Sažetak

Marksistički humanizam se često navodi kao teoretski povoljan stav koji je napravio razliku između jugoslovenskog samoupravnog socijalizma i demokratskog centralizma koji su usvojili ostali članovi Kominternu. Marksistički humanizam je također odigrao centralnu ulogu u formiranju i životu grupe Praxis. Ovaj članak istražuje prednosti i mane marksističkog humanizma u kontekstu Jugoslavije sa gledišta Karl Marxa i njegove kritike političke ekonomije. Članak nakon toga pokazuje kako bi rigoroznija primjena zrele kritike Marxa mogla održati vrijedne lekcije današnjoj Jugoslaviji i Evropi.

Ključne riječi: EU, marksistički humanizam, kapitalizam, Karl Marx, Mihailo Marković, Jugoslavija, grupa Praxis, ekonomske politike.

Abstract

Marxist humanism is often cited as a theoretically favorable attitude that has made the difference between the Yugoslav self-management socialism and democratic centralism, which was adopted by the other members of the Comintern. Marxist humanism has also played a central role in the formation and life of the group Praxis. This article explores the advantages and disadvantages of Marxist humanism in the context of Yugoslavia with a view of Karl Marx and his

Primljeno: 26. 02.2015; Prihvaćeno:02.06.2015

Submitted: 26-02-2015; Accepted: 02-06-2015

* Dr. sc. Joseph W.H. Lough, Odsjek Ekonomije pri Univerzitetu u Kaliforniji, Berkley, e-mail: joseph.lough@gmail.com

critique of political economy. The article then shows how could a more rigorous application of the mature critique of Marx hold valuable lessons for contemporary Yugoslavia and Europe.

Keywords: EU, Marxist humanism, capitalism, Karl Marx, Mihailo Markovic, Yugoslavia, group Praxis, economic policy.

1. UVOD

Grupa Praxis je sazvana 1964. godine da, kako kaŹe Gajo Petrović, promoviše "razvoj vjerodostojnog, humanistićkog socijalizma." Od 1964. do 1974. godine, grupa je pozvala istaknute ne-jugoslovenske marksistićke teoretićare da ućestvuju u ljetnoj školi na hrvatskom otoku Korćuli. Ućesnici su bili ućenjaci poput Ernsta Blocha, Eugena Finka, Erocha Fromma, Herberta Marcuse i Jürgena Habermasa. Nakon 1975. godine, ćasopis je prestao sa objavljuvanjem u Jugoslaviji, iako se objavljuvanje nastavilo u inostranstvu do 1991 godine, nakon ćega je i tamo obustavljeno. Ćasopis Praxis je roćen godinu dana nakon što je Jugoslavija usvojila svoj novi ustav. Ćasopis je prestao sa postojanjem iste godine kada je i jugoslovenski san okonćan u ratu i genocidu. U tom smislu, Ćasopis Praxis i Jugoslavija dijele zajednićku istoriju. Ipak, upravo zbog ovog razloga, u interesu nam je da istraŹimo ne samo ulogu koju je marksistićki humanizam odigrao u rastu i razvoju Jugoslavije, nego i ulogu koju je mogao da odigra u njenom tragićnom završnom poglavlju. Konaćno, vaŹno je zapitati se koje od lekcija marksistićkog humanizma, a koje je promovisala grupa Praxis, su vaŹne za nas danas, ukoliko i jedna uopšte jeste.

Moje zanimanje za ovaj problem nije samo akademsko. Ja sam uvjeren da je mladi Marx pogrešno shvatio temeljne proturijećnosti koje leŹe u središtu zrelih kapitalistićkih društava. Mladi Marx, posebice Marx iz 1844 godine, kada su izdati *Ekonomsko-filozofski rukopisi*, je ove proturijećnosti posmatrao kroz objektiv koji je stvorio Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Upravo kroz ovaj objektiv, otuđivanje se pojavilo kao centralni princip organizacije. Otuđivanje je takoder bilo ključna interpretativna kategorija u pisanjima grupe Praxis, i pravilo je razliku između pristupa koji su prigrlili njeni ćlanovi, i pristupa koji brane zagovornici sovjetskog tipa demokratskog centralizma; ali ju je i ćesto razlikovala od pristupa koji su usvojili jugoslovenski politićki lideri. Moj cilj u onome što slijedi nije da napravim pregled intelektualnog pedigrea sa kojim ste mnogo bolje upoznati nego ja. Umjesto toga, moj cilj je da istraŹim koliko dobro ili koliko loše je marksistićki humanizam obuhvatio centralne proturijećnosti unutar zrelog kapitalizma i, pored toga, da ispitam da li je i u kojoj mjeri propust da se obuhvati ova proturijećnost, mogla navesti ćlanove grupe Praxis da promovišu perspektive i politike koje nisu bile istinski emancipacijske, i koje su u stvari mogle da budu toksićne. Imajte na umu da moj cilj nije da bacam krivnju na te ćlanove. Moj cilj je da saznam šta, ako išta, moŹemo da naućimo iz njihovih greški. Moj zakljućak je da moŹemo da naućimo mnogo toga, ali prije toga moramo razmotriti šta je krenulo po zlu.

2. SOCIJALIZAM I SAMOUPRAVLJANJE

Mogao sam da uzmem mnoge tekstove kao tačku polazišta ovog rada. Međutim, ja sam u stvari izabrao utjecajni rad Mihaila Markovića pod nazivom "Socijalizam i samoupravljanje", koji se, kao i članak Gaje Petrovića, pojavio u časopisu Praxis 1964 godine. Njegov članak je vrijedan spomena zbog jasnoće Markovićeve kritike demokratskog centralizma i njenog birokratskog oblika, ali i zbog jasnoće njegove odbrane samoupravljanja i uloge koju to samoupravljanje igra u prevazilaženju otuđenja. Iz tog razloga, Markovićeve članak ne samo da može da posluži kao primjer perspektive grupe Praxis, nego i kao primjer perspektive čitavog marksističkog humanizma. Otudenje leži u središtu ove perspektive.

2.1. Otudenje

Otuđenje stoji u centru Markovićeve analize. Oslanjajući se na ranije radove Marxa, Marković skreće našu pažnju na "dijelimićni", "izolovani", i "posebni" karakter građanske politike (418). Kao kontrast ovome Marković navodi vrstu društva koje se pojavljuje "nakon ukidanja vladajuće klase kapitalističkog društva" (str. 418). Nakon revolucije, državni aparat kreće sa uništavanjem "stare države" iz njenog temelja" (str. 419). Ovo podrazumjeva eliminisanje posebnih i izolovanih društvenih oblika koji karakterišu političku sferu pod kapitalizmom: "građanske partije nestaju, državna uređenja stiču veliki značaj zbog činjenice da ekonomija i nauka, kultura i umjetnost postaju predmet revolucionarnog, centralizovanog uređenja i pravca" (str. 419). A ipak, državni aparat nije ni započeo sa rastavljanjem ovih klasnih posebnosti, a već je počeo da pravi razlike između "političkih *subjekta*... koji donose odluke i koji ih primjenjuju" i "onih koji su politički *objekti* i koje se poziva samo da se slože sa odlukama koje su donesene i da se ponašaju u skladu sa njima" (str. 419). Tako je došlo do ponovnog uspostavljanja otuđenja.

Marković identifikuje četiri "suštinska oblika političkog otuđenja": (1) gubitak kontrole nad političkim institucijama; (2) međusobno otuđenje pojedinaca; (3) gubitak stvaralaštva; i (4) "potpuna podjela između načina na koji čovjek politički egzistira i njegovog autentičnog potencijalnog bivstva" (str. 419-420). U svakom slučaju, naš cilj nije da ponudimo kompletnu procjenu Markovićeve kritike, nego da samo istaknemo centralnu ulogu koju otuđenje igra unutar te kritike. Čitaoci bi trebali posebnu pažnju da obrate na hegelovski ton ove kritike. Marković ne razmišlja o eliminaciji pojedinca. Umjesto toga, slijedeći Hegela i mladeg Marxa, Marković razmišlja o društvu u kojem pojedinci prepoznaju sebe u cjelini; on zamišlja društvo u kojem pojedinci dostižu svoj puni potencijal. Ovome, kao kontrast, predstavlja sudbine pojedinaca koji su podvrgnuti birokratskom otuđenju:

Umjesto progresivnog rasta i sve veće individualnosti, pojedinac sebe zaboravi, kao i svoje potrebe, svoje potencijale, i životne projekte; on sebe oslobađa od lične odgovornosti i postaje element mase koja u potpunosti, nekritički i iracionalno, sebe prilagođava volji lidera (str. 420-421).

Marković onda nastavlja tako što daje opsežnu kritiku samog oblika koje otuđenje poprima pod uslovima političke birokratije. Međutim, on prvo mora pažljivo da napravi razliku između birokratije otuđenja i neophodnih i nezamenljivih administrativnih funkcija koje su karakteristične za sva društva:

Navodi se da državna uređenja sama izrađaju birokratiju i da je birokratija nužno povezana sa postojanjem funkcije centralizovanog planiranja unutar društva. Ovdje se ideje državnog uređenja, centralizacije, i planiranja tretiraju na jedan veoma nedijalektički način. U razvijenom socijalističkom društvu, funkcije upravljanja i usmjeravanja postoje, i to upravo sa stava cijeline, na nivou centralnih društvenih organa. Bez ovoga ne bi bilo moguće shvatiti ideju te racionalne kontrole, za koju Marx kaže da je vitalna karakteristika perioda tranzicije (422).

Ponovno napominjem da je važno uzeti u obzir hegelovski ton Markovićeve kritike, koja je ovdje posebice istaknuta u njegovom pozivanju na "stav cjeline". Vratiti ćemo se na ovu tačku uskoro. Kao kontrast ovome stavu, Marković navodi "pristrasnost" članova birokratije, njihovu sebičnost, i atomizaciju i izolaciju pojedinaca koju stvara ovaj birokratski oblik (str. 422-423). Stoga, kako Marković napominje, nedovoljno je da se ukine privatna imovina, jer raspolaganje dobrima društvenog rada još uvijek počiva na odlukama male, izolovane elite.

2.2. Samoupravljanje i istorija

Do sada smo opazili kako Marković razlikuje racionalno integrisani i upravljani državni aparat sa postojećom birokratskom državom. Nakon toga, Marković počinje sa karakterisanjem samoupravljanja. Ponovno napominjem da ću se prije svega usredsrediti na one elemente unutar Markovićevog argumenta koji se jasno odnose na Hegela i ranog Marxa. Posebice smo zainteresovani za isticanje sveobuhvatnog, racionalnog, i u potpunosti integrisanog karaktera samoupravljavajućeg društva. Ovdje bi bilo korisno imati u vidu da, ukoliko je otuđenje vodeći neuspjeh klasnog društva, neuspjeh koju ono dijeli sa birokratskim socijalizmom, onda se taj neuspjeh jedino može riješiti eliminacijom jaza koji je ustaljen između vladajućih *subjekata* i *objekata* kojima oni upravljaju. Društveni totalitet, sveobuhvatna racionalna integracija svih posebnosti unutar jedne dinamičke, visoko diferencirane cjeline: to je jedino i istinski zadovoljavajuće rješenje za otuđenje.

Ukoliko je centralni problem klasnog društva otuđenje, onda se ovaj problem može riješiti samo kada agenti ili subjekti društvene akcije, ujedno budu i objekti svoje sopstvene akcije. "Samoupravljanje znači da funkcije upravljanja društvenim procesima prestanu da obavljaju sile van mase društva, one koje im se protive, nego da budu u rukama istih onih ljudi koji proizvode, i koji stvaraju društveni život u svim njegovim oblicima" (str. 425). Štaviše, samoupravljanje je racionalno.

Ideja o upravljanju koje se ovdje upotrebljava se, u kontekstu marksističke humanističke misli, odnosi na *racionalno* i *revolucionarno* upravljanje. Ono je *racionalno* u smislu da se zasniva na objektivnoj kritičkoj analizi postojeće stvarnosti, na saznanju o stvarnim mogućnostima svoje promijene, na izboru tih pravih mogućnosti koje su optimalne u odnosu na ishod (425).

Samoupravljanje je i sveobuhvatno, u smislu da obuhvata sve dimenzije društvenog, moralnog, intelektualnog i estetskog života. Ovdje politika više nije sfera koja je izolovana od drugih sfera. Naprotiv, ona obuhvata i sakuplja cijelokupno ljudsko biće u jednu integrisanu cjelinu. Pod samoupravljanjem,

[P]olitici se daje svijest o osnovnim revolucionarnim ciljevima po humanistićkoj filozofiji - politika sada postaje *filozofska*. Saznanja o realnom stanju i tendencijama ka promjeni snabdijeva nauka - postajnje postaje *naućno*. Kako bi se primjenila sredstva koja su prikladna cilju, politićko ponašanje mora da se podredi definisanim moralnim normama, koje opet treba da budu u skladu sa osnovnim priznatim ljudskim vrijednostima - politika postaje *moralna*. Također poćinje da postaje *umjetnost - sui generis* - jer nema razloga zašto u ovoj oblasti ljepota, plemenitost i osećaj dostojanstva ne bi imale prednost nad misaonim sivilom i surovosti ponašanja (str. 425-426).

Ukoliko je otuđenje centralni problem klasnog društva, uključujući i birokratski socijalizam, onda se ono konaćno moće eliminisati samo kroz sveobuhvatnu integraciju svih socijalnih bivstava. A ipak, za Markovića, baš kao i za Hegela i mladog Marxa, sveobuhvatna, racionalna integracija svih društvenih realnosti ne treba da bude na uštrb prave individualnosti.

Takav proces totalizacije društvene svijesti je paralelan sa procesom simultane individualizacije i socijalizacije ćovjeka. Oba pretpostavljaju tehnićki visoko razvijeno i bogato društvo u kojem su zadovoljene osnovne materijalne potrebe ljudi, u kojem je istinska kultura domašila sve, i u kojem postoje dovoljno jake snage koje, u ime krićke i humanistićke samosvijesti, neposustajući utvrćuje potražnju za dijalektićkom supersesijom svakog postojećeg istorijskog oblika (str. 427).

Sa ovim uvidom, Marković dostiće svojstveno obiljeće istinskog hegelovskog oblika: univerzalna istorija. Svaki istorijski oblik mora da dadne prednost svom još širem, još sveobuhvatnijem i još više racionalno integrisanom nasljedniku. Svaki istorijski oblik na kraju istisne onaj bogatiji, više visoko diferencirani i dinamićniji totalitet: *totalizacija društvene svijesti*. Zaista, kada Marković opisuje samoupravu kao "samokretanje" istorije, on se (moćda nesvjesno) poziva na kategoriju samouprave koju je Hegel rezervisao za "samokrećući Subjekat to jeste Supstancija", a koju je mladi Marx rezervisao za radnićke klase.

Sa ovime, Marković pravi tranziciju na svoju pretposljednju oblast, koju prikladno naziva "Samoupravljanje kao istorijski proces". Sve što ostaje je da Marković izrićito identifikuje pojedinca koji nastaje u Jugoslaviji pod samoupravljanjem kao "novog ćovjeka."

Samoupravljanje u Jugoslaviji ima ogroman istorijski znaćaj ne samo za tu zemlju, i ne samo za socijalistićki svijet, nego za cijelo ćovječanstvo. To je poćetak uspostavljanja potpuno novih ljudskih odnosa, poćetak radikalne promjene u statusu radnika, poćetak temeljnih oslobođenja pojedinca uopšte (sr. 430).

Ono što Marković opisuje kada opisuje jugoslovensko samoupravljanje nije ništa drugo nego "porijeklo ljudske budućnosti u sadašnjosti" (str. 430). Ovo ne znaći da on ignoriše izazove koji predstoje, a koje saćima u ćetiri glavna pravca: tehnićki, ekonomski, politićki i kulturalni (str. 431-432). Mećutim, Marković za posljednju oblast rezerviše

kratku i dobro organizovanu raspavu o onome za što ja vjerujem da je najkritičnija prepreka koja stoji na putu istorijske misije samoupravljanja.

2.3. Proturiječnosti

Otuđenje je centralni organizacijski princip u Markovićevoj analizi. Zadatak da se riješe proturiječnosti koje su imanentne za klasno društvo je spao na Jugoslaviju, a time bi se stalo u kraj višestrukim nivoima otuđenja koje je postalo pošast za ljudsko društvo. U savremenom jugoslovenskom društvu, ove proturiječnosti su četverostruke: (1) Proturiječnosti između samoupravljanja i države; (2) Proturiječnosti između samoupravljanja i racionalnosti; (3) Proturiječnosti između samoupravljanja i lokalnih birokratskih tendencija; i (4) Proturiječnosti između samoupravljanja i tržišnih odnosa.

Ja predlažem da upravo ovdje izlazi na vidjelo hegelovski oblik Marksove rane misli. Ovdje također postaje jasno koliko je zapravo centralna veza između subjekta-objekta za Markovićevu analizu. Uzmimo, na primjer, Markovićevu kritiku države sa stanovišta samoupravljanja. Ovdje Marković podržava izraz koji je zajednički za sve oblike idealizma: država predstavlja jedan neprirodan, vještački oblik. Dakle, ma koliko god država bila neophodna - a po ovome pitanju se slažu Rousseau, Hegel i Freud - ona ne može da odbaci svoj karakter kao objekat. Jedina nada koju država ima da postane subjekat podrazumjeva sveobuhvatnu, univerzalnu, racionalnu integraciju svih društvenih subjektivnosti u visoko diferencirani, dinamički socijalni totalitet. Ali to se može dogoditi samo kada umjesto opozicije radničke države, gdje samoupravljana preduzeća još uvek stoje protiv i u opoziciji sa državnom birokratijom, samoupravljana preduzeća sama sebe razvijaju u državu.

Postojanje države uopšte, posebice jedne tako jake države, automatski rađa birokratske tendencije, koje su po svojoj prirodi tendencije odupiranja daljem razvoju samoupravljanja, tendencije da se ona sačuva u svom trenutnom nerazvijenom i ograničenom obliku. Birokratija vidi mogućnost za sopstveni opstanak u pronalaženju jedne vrste ravnoteže između države i lokalnog samoupravljanja: država nastavlja da donosi odluke o osnovnim instrumentima i mjerilima globalnog društva, dok, unutar okvira koji država definiše, država ostavlja određeno polje djelovanja za inicijative radničkih kolektiva (433).

Jedini način za rješavanje ovih proturiječnosti je da samoupravljajući entiteti postanu država: "proturiječnosti države i samoupravljanja će biti riješene u Jugoslaviji, postepenim prevazilaženjem države, pa krajnjom zamjenom države od strane organa samoupravljanja" (str. 434). Drugim riječima, rezolucija ove proturiječnosti proizlazi iz subjektive eliminacije svog objekta, prisvajajući ovaj objekat u sopstveno biće. Na taj način, subjekat postaje potpun.

Naravno, isti princip važi i za proturiječnosti između samoupravljanja i racionalnosti. Samo što u ovom slučaju "racionalnost" preuzima mjesto objekta koji stoji izvan i protiv samoupravljajućeg subjekta. Racionalnost preuzima ovaj položaj nasuprot subjekta-radnika jer je birokratsko racionalno planiranje nametnuto izvana na samoupravljajući subjekat. "Autoritet i disciplina koju plan nameće, čini se, isključuje inicijativu i slobodu pojedinca i kolektiva" (str. 434). Marković se nakon toga eksplicitno poziva na hegelovske izraze partikularnog i univerzalnog:

Moguće je doći do optimalnih odluka koje bi zadovoljile interese posebnih kolektiva kao i interese društva kao cijeline, prvo, na osnovu opšte prihvaćenih naučnih saznanja o realnom stanju unutar društva i o objektivnim tendencijama daljih promjena, i drugo, na osnovu opšte prihvaćenih ciljeva i vrijednosti, koje društvo u cjelini, ali i svaki kolektiv, pokušava da ostvari (434).

A ipak, u cilju rješavanja napetosti između posebnog i univerzalnog, Marković shvata da će biti neophodno da samoupravljaajući subjekat počne njegovati jednu vrlo specifičnu vrstu socijalne subjektivnosti. Samoupravljaajući subjekti će morati da usklade svoju socijalnu subjektivnost u skladu sa objektivnim uslovima, jer ove uslove priznaje i razumije nauka; a ovo će zahtjevati da subjekti-radnici također budu visoko obrazovani i njegovani. "Ovaj sklad... sa jedne strane pretpostavlja visok stepen razvoja društvenih nauka i njihove primjene procesima planiranja, a, s druge strane, visok stepen obrazovanja, kulture, i socijalističke svijesti kod kolektivnih i kod pojedinačnih proizvođača" (str. 434).

Nakon toga, Marković prelazi na proturiječnosti između "samoupravljanja i lokalnih birokratskih tendencija" (str. 434). Ovdje, ponovo, cilj samoupravljanja je otklanjanje proturiječnosti. Stoga, subjekti-radnici će morati da internaliziraju oblike socijalnog subjektiviteta koji su svjesni i od interesa za socijalni totalizam, to jeste, za univerzalnost. Za to će, zauzvrat, biti potrebno da se samoupravni subjekti "školuju i temeljito obrazuju" tako da oni mogu da preuzmu inicijativu u samoupravljanju "na svaki mogući način" (str. 435).

Međutim, u posljednjoj proturiječnosti, u proturiječnosti između samoupravljanja i slobodnog tržišta, ovi drugi počinju da prednjače. To je zato što Marković na slobodnom tržištu vidi - sasvim ispravno, po mom mišljenju - cijeli spektar ekonomskih nužnosti. Dakle, dok je "osnova samoupravljanja je princip slobode čovjeka... osnova tržišne ekonomije je princip ekonomske nužnosti" (str. 434). Samoupravni subjekti moraju da rade jer "znatan porast inicijativa radnika se ne može realizovati bez razvoja i zadovoljavanja njihovih materijalnih interesa"; ali, "ovaj uslov ne može biti ispunjen ukoliko nema konkurencije između preduzeća na tržištu i veće uloge tržišta u regulaciji proizvodnje" (str. 435-436).

Ove proturiječnosti između slobode i nužnosti, čini se, predstavljaju nepremostivu prepreku samoupravljanju kad se radi o postizanju ciljeva, a to je otklanjanje otuđenja. Kako, ukoliko ne kroz zadovoljavanje materijalnih potreba, samoupravljaajući subjekti mogu dovoljno da se oslobode svog robovanja nužnostima, tako da mogu da preuzmu inicijativu u samoupravljanju, te na taj način prevaziđu otuđenje koje je sadržano u njihovoj podložnosti spoljnim, objektivnim silama koje su van njihove kontrole? Ali, kako samoupravljaajući subjekti mogu da zadovolje svoje materijalne potrebe u nedostatku konkurentnog tržišta?

Za Markovića, ovu centralnu proturiječnost utjelovljuje slijedeća dilema:

Kada bi tržišni odnosi *trajno*, i bez ikakvih značajnih korekcija, ostali postepena degeneracija samoupravljanja u jednu određenu vrstu kapitalističkog sistema zadruga, bilo bi moguće. Ukoliko je vrijednost preduzeća *trajno* procijenjena, *samo* na osnovu uspjeha u ostvarivanju prihoda, i ukoliko se cijeli sistem već dugo vremena zasniva na ideji da je temeljni interes radnika sticanje sve veće plate i ličnih dohodaka, onda bi ovo imalo duboke i trajne posljedice na sveopšti moral u takvom društvu. Vrsta ljudi koje bi stvorilo društvo pod takvim uslovima, se suštinski ne bi razlikovala od vrste ljudi koje je

stvorio kapitalizam. Društvo bi sačinjavali ljudi čija je jedina motivacija za djelovanje usmjerena prema jednoj želji, a to je želja za kupovinom i posjedovanjem materijalnih dobara. To su većinom ljudi koji nastoje da *imaju*, a ne da *postoje* što je više moguće. Na ovaj način bi se održalo isto duhovno siromaštvo, koje je u stvari i karakteristika kapitalističkog društva i uništavanje koje je, prema Marxu, jedan od ciljeva komunizma (str. 436).

Dakle, hajde da pretpostavimo da je upravo ovo situacija koja je prevladavala u Jugoslaviji 1964. godine. Kako Marković predlaže da se ova situacija riješi? Ona će se riješiti, Marković piše, "nadmašivanjem motiva zarade i posjedovanja kao univerzalnog motiva za ljudsko djelovanje" (str. 436). Međutim, ovo je moguće "samo u mjeri da se društvo oslobodi materijalnih želja i nedostataka" (str. 436), koji nas, čini se, zauzvrat tjeraju na nužnost rada. Međutim, za Markovića je moguće jedno drugo rješenje: transcendencija fizičkih potreba kao takvih.

Marković konceptualizuje transcendenciju fizičkih potreba u smislu njegovanja onoga što on naziva "potrebama višeg reda, kao što su: potreba za kreativnim aktivnostima, za političkom angažovanosti, za kulturom i umjetnosti, za znanjem, za iskrenim ljudskim odnosima sa drugim ljudima" (str. 436). I upravo ovdje Marković jasno i nedvosmisleno pokazuje svoju i Marxovu hegelovsku idealističku preokupaciju predmetom transcendencije. "U takvim uslovima materijalistički podražaji gube svoju primarnu važnost" (str. 436). Dakle, čini se je samoupravljujući subjekt – da upotrijebim Hegelov izraz - "došao na svoje"; da se "ispunio" preuzimajući kontrolu nad materijalnim svijetom.

Kada se dođe do te tačke, to će značiti da je Jugoslavija ispunila svoju istorijsku misiju. To će značiti da je prevazišla protivriječnosti imanentno klasnog društva, protivriječnosti koje birokratski socijalizam nije bio u stanju da prevaziđe, i čijem pogoršanju je doprinjeo. Marković zaključuje pregledom preduslova za ispunjavanje ove misije:

Propadanje države, postepena transformacija centralnih državnih organa u organe samoupravljanja, dizanje kulturološkog i političkog nivoa radničke klase i eliminacija lokalnih birokratskih klišeja, i, napokon, postepena supersesija tržišnih odnosa i jednostrane materijalne motivacije u procesu produktivne djelatnosti (str. 437).

Bilo bi veoma teško naći bilo kakvu manu tako atraktivne vizije budućnosti Jugoslavije. A, opet, nije bilo suđeno. Iz razloga na koje ću se osvrnuti ubrzo, ekonomija Jugoslavije je pratila industrijalizovane tržišne ekonomije 70tih godina niz put ekonomske stagnacije i smanjene kupovne moći, i nije je mogao spasiti čak ni masovni priliv jeftinih američkih dolara. Kao i većinu mjesta širom svijeta, tako je i Jugoslaviju 80tih godina pogodila visoka stopa nezaposlenosti i sveopšte ekonomsko stlaćenje, koje su, bez sumnje, ubrzale neoliberalne ekonomske politike koje je Jugoslavija bila primorana da usvoji. Ipak, treba obratiti pažnju na činjenicu da ekonomska previranja i nemiri radničke klase koje je Jugoslavija doživjela 80tih godina, nisu bili jedinstvena za Jugoslaviju. Tako da, upravo zbog toga, čak iako su se posledice dokazale razornim za Jugoslaviju, ne možemo svu krivnju za predstojeći društveni i politički raspad prebaciti samo na jugoslavenske vođe i njihove politike. Umjesto toga, lično vjerujem da treba kriviti pogrešno razumijevanje socijalnog totaliteta i socijalne integracije, koje su jugoslovenski marksistički humanisti dijelili ne samo sa svojim zapadno-evropskim i američkim ekonomskim savjetnicima koji su u to vrijeme diktirali politiku Jugoslavije, nego i sa mladim Marxom.

3. KAPITALIZAM I TOTALITET: MLADI MARKS

Čini se da sve zavisi od toga da li mi mislimo da je sveobuhvatna, racionalna, univerzalna integracija prirodno stanje ljudskog društva; ili da li smo mi, naprotiv, uvjereni da je fragmentacija, posebnost i bijeg od univerzalne integracije prirodnije stanje ljudskog društva. Očigledno je da ova pitanja izranjaju kao veoma važna pitanja, ukoliko pomislimo na Evropu i Evropsku uniju i njihovo stanje danas. Ali, prije nego što uzmemo u obzir današnju Evropu, želim da se osvrnemo na to kakav je bio stav mladog Marxa po ovim pitanja, i zašto je njegov stav bio takav.

Za početak, trebamo da se prisjetimo da bez obzira na to što mladi Marx daje prednost jedinstvu ili sveobuhvatnoj integraciji, to jedinstvo će uvijek nositi vidljive tragove diferencijacije i dinamičnosti koje su prepoznatljive karakteristike svih ljevičarskih Hegelovaca. Ovde je za mladog Marxa (kao i za starijeg Marxa) model nesumnjivo bio Hegelov iskaz u *Predgovoru* svoga djela *Fenomenologija duha*. Tamo smo pročitali o "substanciji" koja je "subjekat" i koja je stoga, za razliku od Kantovog transcendentalnog principa, agent koji je odgovoran za svoje postupke. Međutim, ova Samokrećuća Supstancija koja je Subjektat, se nikada ne gubi niti se širi u svom kretanju, nego postaje sve više diferencirana unutar svog jedinstva. Ili, kao što sam Hegel kaže:

Živa je Supstanca, osim toga, ono biće koje uistinu jeste Subjektat, ili, što znači isto, ono biće koje uistinu jeste stvarno samo ukoliko ona predstavlja kretanje samopostavljanja ili posredovanje samopredugojačavanja sa samom sobom. Kao subjekat ta živa supstanca jeste čista jednostavna *negativnost*, upravo time ona predstavlja podvajanje jednostavnoga, ili suprostavljajuće udvostručavanje, koje je opet negacija ove ravnodušne raznolikosti i njene suprotnosti [neposredna jednostavnost]. Ono što je istinito jeste sama ta jednakost, koja se ponovo uspostavlja ili refleksija u samo sebe u drugobivstvu - ne iskonsko jedinstvo kao takvo ili neposredno jedinstvo kao takvo. To istinito jeste postajanje sama sebe, onaj krug koji svoj kraj pretpostavlja kao svoju svrhu i ima ga za svoj početak, i stvaran je samo blagodareći izvođenju i svome kraju (10).

Kao što je posebice očigledno u njegovim *Ekonomsko-filozofskim rukopisima*, mladi Marx je otvoreno kritikovao Hegela zbog toga što ne cijeni pravi karakter ovog Subjekta, ne božansko biće, nego ljudsko biće (Marx, 1988: 141-168). Zbog ovog razloga je takođe kritikovao Hegela zbog njegovog neuspjeha da prizna otuđujuće stanje ovog subjekta. Hegel je u suštini bio u pravu. Krug zaista "svoj kraj pretpostavlja kao svoju svrhu"; i "ima svoj kraj kao svoj početak"; i treba da bude "stvaran", a ne samo teoretski.

Međutim, u svom trenutnom stanju, ovaj subjekat, to jeste industrijsku radničku klasu, su spriječili da završi krug. Ovaj subjekat je izvor svih vrijednosti i treba da bude subjekat koji svjesno i namjerno uživa u vrijednosti koju je stvorio. Ipak, kao što je mladi Marx ukazao više puta, vrijednost koju je industrijski proletarijat stvorio za sopstvenu upotrebu je od njega otuđila buržoazija. Dakle, da bi se industrijski proletarijat povratio sebi i ispunio krug, mora da sruši zid razdvajanja i da preuzme kontrolu nad vrijednosti koju joj je ukrala buržoazija. Kada to učini, završiti će krug, ne u teoriji, nego zaista i u istini. I tako da će zaista Samokrećući Subjektat biti taj koji je Supstancija.

Kada god stvarni, opipljivi *čovjek*, čovjek konačno sa nogama na čvrstoj na zemlji, čovjek izdiše i udiše sve sile prirode, *uspostavi* svoje stvarne, objektivne, *suštinske moći* kao strane objekte sopstvenom eksternalizacijom, to znači da *čin samopostavljanja*, nije

subjekat u ovom procesu: nego je subjektivnost *objektivnih* suštinskih moći, čije djelovanje, dakle, takođe mora da bude nešto što je *objektivno*. Biće koje je objektivno djeluje objektivno, i ne bi djelovalo objektivno da ona ne postoji u samoj prirodi njegova bića. On stvara ili uspostavlja samo *objekte*, jer njega čine *objekti* – zato što je on u suštini *priroda*. Dakle, u činu uspostavljanja, ovo objektivno biće ne posustaje sa svojim stanjem "čiste aktivnosti", pa postaje *stvaranje objekta*; naprotiv, njegov objektivni proizvod samo potvrđuje njegovu *objektivnu* djelatnost, uspostavljajući svoju djelatnost kao djelatnost objektivnog, prirodnog bića (Marx, 1988: 153-154).

Ovo je zapravo isti stav koji tvrdi i mladi Georg von Lukács, koji je 1921. godine, bez koristi od Marxovog rukopisa iz 1844 godine, ali sa enciklopedijskim shvatanjem Hegela i Marxa, vidjeo Hegelov izvnuti duh u industrijskoj radničkoj klasi - univerzalni subjekat-objekat istorije (1976).

Postajao je samo jedan problem. Istorija nije htjela da saraduje. Nije htjela da saraduje 1848 godine, kada se, kao što je Marx i predvidjeo, industrijski proletarijat pokazao suviše nezrelim i, na kraju, suviše slabim, da bi preuzeo kontrolu nad revolucijama koje su se širile kroz Evrope. Ali, nije htjela da saraduje ni 1918 godine, i iz sličnih razloga. Niko, a ponajmanje sam Marx, nije mogao predvidjeti proleterku revoluciju u središtu polu-feudalne Rusije. I, tako, univerzalni subjekat-objekat istorije nije uspio da se pojavi ni ovdje. I, kao što sam Marković primjećuje, nije se pojavio ni u Jugoslaviji, gdje je samoupravnom socijalizmu nedostajalo sve osim najmanjeg nagovještaja industrijske radničke klase i, stoga, čiju je pobjedu u Jugoslaviji Marković smatrao nadasve ironičnom. Ali, ovde se takođe subjekat-objekat istorije nije uspio materijalizirati i preuzeti svoju istorijsku ulogu.

Međutim, čak ni Marx nije uspio da u potpunosti shvati gdje je pogriješio. Pretpostavka koju su skoro svi imali je bila da trenutak nije bio "sazreo"; Industrijski proletarijat još uvijek nije bio "dovoljno razvijen". Ili, ako uključimo i anarhiste i pristalice Lenjina u ovu diskusiju, naš fokus se onda usmjerava prema kadru profesionalnih revolucionara za koje se, uprkos svojim jedinstveno buržoazijskim akreditivima, smatra da su odraz objektivne mogućnosti revolucionarne svesti. Ali oni to nisu.

Čak i iza ove pretpostavke stoji temeljno uvjerenje da je sveobuhvatna, racionalna, univerzalna integracija prirodno stanje ljudskog društva. Da nije njihovog otuđenja od vrijednosti koje su stvorili, postojalo bi cjelovito i zdravo društvo koje je stvorila industrijska radna klasa. I, u ovom kritičkom smislu, svako je dijelio Hegelovu početnu premisu: Kraj je početak. Otuđenje je posredna, privremena i dijalektički nepotpuna faza.

4. KAPITALIZAM I TOTALITET: ZRELI MARX

Marxu je postepeno postalo jasno da su njegove ranije analize bile pune propusta. Nagovještaji i procvat misli se pojave, ali onda iščeznu, posebice u njegovom neobjavljenom djelu *Grundrisse*, koje je ispunjenom bilješkama koje je Marx uzimao za svoju nestrpljivo očekivanu kritiku političke ekonomije. I, opet, upravo zbog svog istorijskog senzibiliteta - ili da kažemo zbog svog antropološkog senzibiliteta – Marx je konačno bio u mogućnosti da vidi da je Hegelov totalitet u suštini istorijski specifičan oblik dominacije slične kapitalizmu. Način na koji je Hegel ispričao tu priču, istorija je oduvijek već bila na putu prema pruskoj državi. Dijalektički materializam se oduvijek već

kretao prema konačnoj, sveobuhvatnoj integraciji svih društvenih bića. Hegel je griješio - ili gdje je mladi Marx mislio da je on griješio - u tome što nije uspio da u industrijskom proleterijatu prepozna subjekat-objekat istorije, čija će pobjeda nad buržoazijom označiti početak kraja istorije. Za zrelog Marxa, ovaj narativ je bio besmislen. Kapital je predstavljao potpuno integrisani subjekat. Kapital je taj koji se objektificirao pa se onda vraćao u sebe, a ne rad. Poštovanje istorijskih i socijalnih specifičnosti je zahtjevalo rigorozniju i više kritičku ocjenu ove Samokrećuće Supstancije koja je Subjekt.

Ali, onda je Marx došao do rješenja:

[Vrijednost] se stalno mijenja iz jednog oblika [novac] u drugi [oblik robe], bez da postane izgubljen u svom kretanju; stoga se on transformiše u automatski subjekat. Ukoliko odredimo specifične oblike u kojima se oni zauzvrat pojavljuju putem samo-valorizacije vrijednosti u toku svog života, doći ćemo do slijedećeg objašnjenja: kapital je novac, kapital je roba. U stvarnosti, međutim, vrijednost ovdje predstavlja subjekat procesa u kome, dok konstantno poprima oblike za novac i robu, mijenja sopstveni opseg, odbacuje višak vrijednosti od sebe koji smatra prvobitnom vrijednosti, čime sebe samostalno valorizira... Ali sada, u opticaju $M - C - M$, vrijednost se iznenada predstavi kao *samokrećuća supstancija* koja prolazi kroz svoj sopstveni proces, i za koje su roba i nova samo oblici (Marx, 1982: 255, 256).

Industrijska radnička klasa nije ta koja je bila subjekat-objekat istorije, nije to bio ni "huh revolucije", koji se dijalektički kretao kroz istoriju. To je bio kapital ili, preciznije, vrijednosni oblik kapitala je taj koji formirao ovaj Subjekt.

Ovdje je riječ o antropologiji na najvišem nivou. Iste one kategorije za koje je Marx prethodno vjerovao da prevazilaze socijalne formacije koje je on ispitivao - *njegove* interpretativne kategorije - je sada prepoznavao kao kategorije koje oblikuje i struktuirao ta ista formacija. Oni nisu transcendentni. Oni su imanentni. Oni nisu trans-istorijski. Oni su historijski specifični. Oni ne važe za sva društva. Oni se jedinstveno primjenjuju na kapitalistički zrela društva. Oni ne vode ka emancipaciji. Oni završavaju krug. Njihov početak je njihov kraj. I u ovome oni čine suštinu dominacije pod kapitalizmom.

Ukoliko se radom putem rada dominiralo, onda zreлом Marxu više nije imalo smisla da govori o tome da "rad samoga sebe završava" ili da "dolazi na svoje" osim u (takođe hegelovskom) smislu samo-istrebljenja: rad koji sam sebe poništava. Ovo rješenje je Marx gradio čak i u svojim ranim zapisima. On je mogao da vidi da su rad i kapital - rob i robovlasnik - vezani jedno za drugo, da ovise jedno od drugog. A, opet, ono što on nije mogao da vidi je kako će rješenje ovog sukoba - bilo za roba ili za robovlasnika, za radnika ili za buržoaziju - neizbežno biti jednostrano. On nije mogao da vidi da se opozicija sastoji od istorije; da je imanentna, a ne trans-istorijska. Ali, nakon što je propoznao istorijsku i socijalnu imanentnost svojih kategorija, Marx je mogao da cijeni rješenje problema: ne univerzalizaciju rada nego njeno ukidanje.

Čak ni Friedrich Engels nije mogao da cijeni pune implikacije Marxovog bogojavljenja. Engels je nastavio su izbacuje Marxova djela, što je postalo svojevrsna virtuelna kućna radinost. A, opet, Engelsu dugujemo za poznavanje Marxovih posljednjih misli o radu. One se nalaze u poglavlju 51 trećeg svezka Kapitala, gdje je najmanje

vjerovatno da ih neko pronade ili primjeti. Ali, eto tu se nalaze Marxova zrela razmišljanja o radu i, što je još važnije, o slobodi.

Kraljevstvo slobode zaista počinje samo kada prestane rad koji određuje potreba i spoljne svrsishodnosti; ono po svojoj prirodi postoji izvan sfere materijalne proizvodnje. Baš kao što se aboridžani moraju boriti sa prirodom da bi zadovoljili svoje potrebe, da bi se održali na životu i reprodukovali, tako moraju i razvijene zajednice, i moraju da to učine u svim oblicima društva i prema svim mogućim načinima proizvodnje. Ovo kraljevstvo prirodnih potreba se proširuje sa njihovim razvojem, jer se šire i njihove potrebe; ali, u isto vrijeme, šire se i produktivne snage koje su potrebne da bi se zadovoljile ove potrebe. U ovoj sferi, sloboda se može sastojati samo u tome, da socijalizirane zajednice, povezani proizvođači, upravljaju ljudskim metabolizmom sa prirodom na racionalan način, čime ih postavljaju pod svoju kolektivnu kontrolu umjesto da njima dominira kao slijepa sila; a to postižu uz malu potrošnju energije i u uslovima dostojnim i odgovarajućim za svoju ljudsku prirodu. Ali ovo će uvijek biti kraljevstvo potreba. Istinsko kraljevstvo slobode, razvoj ljudskih moći kao svrhe unutar njih, počinje izvan njega, mada ono može samo da cvjeta sa ovim kraljevstvom potreba u svojoj osnovi (Marx, 1991: 959).

Ovdje je na djelu Marx, u svome najboljem istorijskom, antropološkom izdanju. Za Marxa, rada više nije subjekat-objekat istorije. Rad više nije Samokrećuća Supstancija koja je Subjekat. Istorija je decentralizovana. Socijalno je decentralizovano. Sloboda je sada u prvom planu. Marx je sada, konkretno, preokupljen oblikom dominacije koji je jedinstven za kapitalistička društva. Oblik dominacije koji je jedinstvene za kapitalizam je rad. U cilju emancipacije rada, potrebno je da se smanji vrijeme kada su radnici angažovani u radu. "Smanjenje radnog dana je osnovni preduslov" (str. 959).

5. SLOBODA I SAMOUPRAVA

Do sada bi trebalo da bude jasno da je "sloboda od rada" rješenje nakon kojega se Marković natezao zastajkujući. Na kraju svog članka, Marković je očigledno nezadovoljan društvom koje se centrirano oko rada i potrošnje. A, ipak, njegova posvećenost marksističkom humanizmu ga obavezuje da integrisanog, sveobuhvatnog, univerzalnog radnika smjesti u centar svog teorijskog modela. Naravno, ovo nije bilo ništa neobično 1964. godine. To je bio običaj. Ali, ovo je ustvari značilo da se Marković i drugi članovi grupe Praxis potpuno slažu sa komponentom slobodnog tržišta samoupravnog socijalizma. Kako bi inače jugoslavenski radnik postigao taj nivo materijalnog razvoja koji je potreban da se emancipiraju od grubih materijalnih potreba koje zahtjevaju tijela u bilo kojem društvu?

Cijenim ovaj problem. Zaista cijenim. Postoji brdo dokaza koji pokazuju da pojedinci koji nemaju sigurnost i udobnost koju pruža zadovoljavanje materijalnih potreba veoma loši građani. Postoji brdo dokaze koji pokazuju da su pojedinci kojima nije pružen najširi izbor obrazovanja i poznavanje njihovog svijeta takođe najmanje sposobni da upravljaju sami sobom. Jasno mi je. Zaista.

Tako da postoje dobri argumenti koji predlažu da su Mihailo Marković, Branko Horvat, kao i članovi i saradnici grupe Praxis bili na pravom putu. Više kulture. Više obrazovanja. Više uzgoja. Oni su samo pogriješili tamo gdje je pogriješio i sam Marx, gdje je pogriješio i Vladimir Lenin, i gdje je pogriješio i Josip Broz Tito.

Nema totaliteta, nema univerzalnog rješenja, prema kojem idemo. EU bi željela

da vjerujete da postoji. Svjetska banka bi voljela da vjerujete da postoji. Međunarodni Monetarni Fond bi voljeo da vjerujete da postoji. I SAD bi voljele da vjerujete da postoji. Ali ne postoji.

Danas globalni kapitalizam vuće Grćku za vrat, i njihovim radnicima govori da moraju da rade više, duće, za manje. A, ipak, taj Grćki radnik moće da vidi koliko je ustvari njegova država bogata u resursima. Ona zna da pravi problem nije u tome što ona ne radi dovoljno naporno ili dovoljno dugo. Ona zna da oduzimanje njenog odlaska u penziju, pa i oduzimanje njene penzije neće riješiti Grćku dućnićku krizu. Ali, ovdje se ne radi o njoj. Ovdje ćak nije ni rijeć o grćkim biznismenima ili grćkim oligarhima koji odbijaju da plaćju porez i koji su u svakom slućaju već unovćili i prebacili svoje bogatstvo na račune koju su va dosega grćke vlade. I, konaćno, nije ni rijeć o njemaćkim špekulantima koji su zaradili bogatstvo na grćkom trćištu poćetkom 2000-tih godina, i koji se sada zadovoljno goste svojim sposobnostima arbitraće u Africi, Jućnoj Americi, i oko Pacifićkog obruća.

Ukoliko je Marx bio u pravu - a ja verujem da jeste - onda Samokrećuća Supstancija koja je Subjekt, agent u ćije ime mi svi radimo, je ustvari vrijednosni oblik samoga kapitala. Ovo je oblik koji se sam razmnoćava, koji raste, i transformiše svijet po našem trošku. Kapital se nikada ne izgubiti u ovom procesu. Ponekad se istroši na robu. Ponekad svoj dom nalazi u novcu. Ponekad i u kapitalu. Marxovo pitanje je bilo: Kako sići sa ovog vlaka smrti? Kako ovome despotu uskratiti njegovu agenciju?

Osamdesetih godina, snaćni muškarci sa impresivnim akreditivima su jugoslovenima govorili da su njihova zemljišta loša a njihov rad nedovoljan. Ti ljudi nisu bili u pravu. Bosna i Hercegovina je bogata zemlja, bogata prirodnim resursima i bogata ljudskim resursima. Ali 50tih godina, voće jugoslavije su povjerovali u program za socijalnu i politićku emancipaciju koji je diktirao vrijednosni oblik robe. Sa dosta napornog rada i ųrtvovanja, i oni su mogli da ostvare jugoslavenski san. A ove voće su imale dobar razlog da povjeruju u ovaj program. Evropu je bila u haosu. Japan industrijski kapacitet je bio nula, kao i njemaćki i engleski. Samo su Sjedinjene Amerićke Drćave izbjegle sa neozljećenim industrijskim kapacitetom. Tako da, kada su Sjedinjene Amerićke Drćave pozvale Jugoslaviju Maršala Tita u ekskluzivni klub naroda koji koriste amerićke dolare da bi obnovile svoje industrijske kapaciteta, jogoslovenski lideri su jedva doćekali tu priliku (Frieden, str. 278-338). Pitanje je: Kako objasniti ovaj oćigledni kompromis koristeći kapitalizam slobodnog trćišta kao put prema drućstvenoj i politićkoj emancipaciji?

Odgovor je bio samoupravni socijalizam. Postavljanjem sredstava za proizvodnju i donošenja odluka u ruke radnika, Jugoslavija je zapravo gradila drućstvo koje je bilo dosta bliće komunistićkom idealu nego bilo koji od njihovih birokratskih demokratskih centralistićkih susjeda. Ili se tako barem tvrdilo. Štaviše, a kako ćlanovi grupe Praxis i dalje podsjećaju svoje domaće ćitaoce i strane poštivaoce, dok su njihovi susjedi postavljali birokratski zid izmeću stranaćke elite i radnika, Jugoslavija je rušila taj zid, i eliminisala ono isto otuđenje na koje je Marx skretao paćnju. Ukoliko je ovo riješenje zahtjevalo slobodu trćišta, onda neka tako bude. Dokle god su ovim trćištima upravljali radnici za radnike, onda su, tvrdilo se, oni već prevazišli granice koje im nameće kapitalistića privatna imovina. Oni su već bili socijalizirani.

Svi znamo šta je usljedilo. Do kraja šezdesetih godina, Japan i Njemaćka su ponovo bili u igri a investitori su poćeli da to osjećaju na svojoj koći. Što je konkurencija

među vodećim industrijskim silama bila veća, to je pritisak na smanjenje globalnih cijena bio manji, ali i povrat na investicije je bio manji. Kako je opadala potražnja dobara iz SAD, i kako je rasla nezaposlenost u Sjedinjenim Amerićkim Državama, Predsjednik Nixon je poduzeo hrabar korak i povukao dolar sa zlatnog standarda i pustio ga da tone. Posljedice su bile trenutne. Kako je dolaru opala vrijednost, globalna potražnja za robom SAD je ponovno počela da raste, što je takođe privremeno riješilo problem nezaposlenosti u SAD. Ali sada je došlo do navale jeftinih, devalviranih dolara na globalnom tržištu. I, kao što to biva, ovo je upravo ono što je Jugoslavija Maršala Tita trebala. To je Jugoslaviji, ma kako kratko, dalo novi pogled na život (Frieden, str. 339-362).

Ćak i danas, kada se Bosanci i Hercegovci prisjećaju "dobrih starih dana", ono ćega se oni prisjećaju su sedamdesete godine. Ali, opet, cijena povezivanja sudbine njihove nacije sa globalnim tržištem će ih na kraju koštati. Podsticaj koji je ekonomija SAD stekla iz devaluacije valute je bila kratkog vijeka, i, do sredine sedamdesetih godina, amerićka ekonomija je ponovo išla silaznom putanjom. Jedno od rješenja je mogla biti implementacija određenog broja učinkovitosti koje su se dokazale glavnom potporom industrijskih ekonomija na drugim mjestima širom svijeta. SAD, na primjer, su mogle da kupuju vrijeme prebacivanjem svojih troškova transporta iz neefikasnog međudržavnog sistema autoputa u dosta efikasnije komercijalne i ekspresne željeznice. Ili su mogle da olakšaju svoju tešku industriju, kao što je proizvodnja automobila, dodatnog tereta pružanja zdravstvene pomoći svojim radnicima. Ćak je i Richard Nixon, Predsjednik republikanaca, mogao da vidi mudrost iza univerzalne zdravstvene zaštite za jednog poreskog obveznika. A, ipak, dok je pravi problem sa kojim se suoćava globalna ekonomija bio smanjenje povrata na investicije, jedino održivo rješenje za ovaj problem je bilo da se spuste troškovi i poveća profit da bi se desetogodišnji vlak smrti priveo kraju. To rješenje je utjelovio Paul Volcker, i upravo je ovaj predsjedavajući Federalnih rezervi SAD doveo Jugoslaviju na put smrtonosne silazne putanje tokom osamdesetih godina.

Rješenje Paula Volckera je bilo da se podignu kamatne stope i smanji monetarna opskrba kako si se neusporedivo povećala vrijednost kapitala u vlasništvu kreditora. Nije druga polisa nije mogla imati gore posljedice na dužnika kao što je Jugoslavija. Prekonoć, suma koja je bila održiv obim duga je iznenada postala neodrživa. I odjednom je odluka njihovog pokojnog predsjednika da poveže budućnost Jugoslavije sa bogatstvom globalnog kapitalizam izgledala, uz kasno uviđanje, krajnje neodgovorno (Frieden, str. 363-391).

U Titovu odbranu, globalna ekonomskih kriza je pogodila sve nacije podjednako - komunistićke i kapitalistićke, slobodna tržišta i planirana tržišta, demokratske i autoritarne; nije bilo razlike. Zasigurno niko neće kriviti krizu njemaćke ekonomije, sovjetske ekonomije, ili ekonomije SAD na samoupravni socijalizam. Niti bi trebalo da krive samoupravni socijalizam za krizu u jugoslovenskoj ekonomiji. Zapravo jedna od najprivlačnijih odlika samoupravnog socijalizma, njegova decentralizacija, je ta koja je Jugoslaviju ćinila ranjivom na zahtjeve kreditora iz Evrope i Sjedinjenih Amerićkih Država.

Administrativna decentralizacija je Jugoslaviju punu institucija koje se preklapaju, natjeću i sukobljavaju na svim nivoima vlasti. Ono što je Jugoslaviji sada bilo potrebno više nego ikada, su su centralizovane institucije koje su ovlašćene i opremljene da zaštite

jugoslovensku javnost od stranih finansijskih predatora. Ipak, Ustav iz 1974, koji je namjerno napisam da bi zaštitio Titovo nasljeđe, navodi da će nakon njegove smrti jugoslovenska Predsjedništva postati odbori koji će se sastojati od predsjednika osam Republika Jugoslavije, plus rotirajuće Federalno Predsjedništvo. Dakle, jugoslovenska država, sada sve više raspodjeljena, je bila idealna za sprovođenje neoliberalnih reformi koje su zahtjevali jugoslovenski kreditori. Ovi kreditori su bili okrutni kritičari jakih centralizovanih vlada, djelimično zbog toga što su jake vlade imale reputaciju da štite javnost na uštrb privatnih finansijskih interesa. Sa druge strane, slaba i raspodjeljena država, je bila nemoćna da zaštiti javnost od stranih finansijskih predatora. Ironično, ali samoupravni socijalizma je možda čao i pripremio temelje za ove predatore, tako što su razdijelili Jugoslaviju na manje samoupravne jedinice. Kada su ovi strani kreditori ušli u Jugoslaviju da zaplijene njenu imovinu, niko nije ostao da zaštiti jugoslovensku javnost od njihovog pustošenja.

6. MARKSISTIČKI HUMANIZAM I SLOBODA

Sve od Baltika pa kroz Ukrajinu i južnu i srednju Evropu, pa istočno do Grčke i Turske sve do Afganistana i zapadne i južne Kine, otvorio se šav tamo gdje je socijalna, politička i ekonomska tkanina počela da se pori. Jedan od načina da se ovo razmrsi je da se problem sagleda sa tačke gledišta vrijednosnog oblika kapitala. Kada stvar posmatramo sa ovog stava, previranja duž ovog šava bi se mogla shvatiti na isti način kao što bi shvatili kada zastarjele institucije, zakoni i praksa ustupi mjesto novoj sorti vrijednosti. Zajednice koje su smještene duž ovog šava vjerovatno osećaju da se krše njihova prava, da se gazi po njihovim običajima, da se ignoriše njihovo dostojanstvo i nezavisnost. Ali, kada stvari posmatramo sa ove tačke gledišta, istina je da sve dok se oni ne podvrgnu međunarodnom zakonu i međunarodnim propisima koji upravljaju finansijskim tržištima i trgovinom, te zajednice će biti primorane da tpe posljedice svoje samonametnute izolacije. Da, tu će biti rata i još više rata. I, da, nevini životi će biti izgubljeni. Ali – a to je i bila suština Marxove zrele analize – bez obzira koliko uništavanja vrijednosni oblik stvara tokom svog širenja, nikada se neće izgubiti u ovom procesu. Ono će uvijek biti poslednji čovjek na nogama.

Mladi Marx je vjerovao da bi – sasvim pogrešno po mom mišljenju – tako nečovječna opresija, nasilje i uništavanje dijalektički dovelo do popularizacije impulsa emancipacije. Marksistički humanizam koji su promovisali članovi grupe Praxis su takođe vjerovali da osnaživanjem samoupravnih preduzeća pripremaju teren za raspadanje države i pobjedu ne-otuđujućeg društva. Nije im palo na pamet da podrivanjem države omaškom zapravo pripremaju teren za jednu poprilično drugu vrstu pobjede: Pobjedu vrijednosnog oblika robe.

Međutim, u Marxovoj zreloj kritici kapitalizma, otuđenje čezne iz pogleda. Marx više nije zamišljao propadanje države niti pobjedu ne-otuđivačkog rada – rada gdje rad stvara i troši svu vrijednost sam. Marx je ustvari razmatrao zakonodavne napore, parlamentarne napore, koji su za cilj imali smanjenje radnog dana. Možda ćemo na prvu dići nos na takav skroman prijedlog, da nije činjenice da upravo ovdje apstraktna vrijednost planira svoju bitku. Jer je sasvim svjesna da svaka minuta i svaki sat koji povratimo od apstraktne vrijednosti znači minutu ili sat vremena koji ona više ne može da koriste za vlastitu reprodukciju. Ipak, kako bi povratili ovo vrijeme, javnost će zahtjevati

institucije koje su dovoljno jake i sposobne da sadrži nezasitni apetit kapitala. Kao što Marx navodi, kraljevstvo nužnosti ne nestaje. Ono se pojavljuje kada javnost štiti radnika putem zakona. Ono se pojavljuje kada privatni poslodavci nisu više ovlašćeni da sile radnike kako žele. I ono se pojavljuje kada direktori državnih preduzeća prestanu da prisiljavaju radnike na veće kvote proizvodnje i stopu produktivnosti. Kada se ovo desi, tada, i samo tada, javnost prestaje da bude u službi kapitala. Tada ona štiti i širi kraljevstvo slobode.

Za marksistički humanizam, sloboda se sastojala od samoupravljanja. Ipak, za zrelog Marxa, sloboda se sastojala od kraja rada. Ali to nije kraj priče. Već smo zapazili Markovićevu nelagodu zbog očigledne neophodnosti usvajanja slobodnog tržišta. Možda u ovoj nelagodi možemo da vidimo slabe obrise društva kojem više ne dominira rad. Ipak, ako mogu, ja bih predložio drugu alternativu, alternativu koju je već predstavio moj kolega, dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju, Amartya Sen (2000). Umjesto da se fokusiramo na tržišta – slobodno, planirano, ili mješano, nema razlike – umjesto toga treba da se fokusiramo na slobodu. I to ne na praznu slobodu koju je promovisao Immanuel Kant i njegovi nasljednici; nego, na potpunu slobodu koju je predložio grčki filozof Aristotel; slobodu koja se sastoji od obrazovanja, razonode, zdravlja i bezbjednosti. Kad god politika dovede u pitanje bilo koju od ovih osnovnih svojstava, mora da bude odbačena. Željni smo da razvijemo slobodna tržišta? Dobro. Slobodna tržišta mogu da promovišu slobodu; ali ne kada smanje razonodu, obrazovanje, zdravlje ili bezbjednost koju svako od nas ima razloga da cijeni.

Da li će ova alternativa smanjiti povrat koji investitori uživaju? Ne može drugačije. Ali, kao što je francuski ekonomista Tomas Piketty nedavno istakao (2013), stope rasta preko jedan ili jedan i po odsto su istorijske anomalije koje ne mogu da se održe. Stope rasta preko jedan odsto nastaju samo kada dođe do velikih katastrofa – ratova, kuga i prirodnih katastrofa – ili kada društvom vladaju rentijerski oligarhi. Stoga su stope rasta preko jedan odsto nespojive sa slobodom. Dakle, da, ova alternativa će smanjiti stope povrata za investitore. Ali ovo se čini razumnom cijenom za nešto tako izvanredno, ali tako neophodno, kao što je sloboda.

Ovo je naš izazov. Ovo je mjesto gdje je kapital postavio svoju bitku. Apstraktna vrijednost vidi svoju budućnost u tome što nam otima iste one sposobnosti o kojima zavisi naša sloboda. Na nama je da promovišemo i biramo kandidate, da pišemo i odobravamo zakone, i finansijske i administrativne mehanizme koji su dovoljni da obezbjedimo i zaštitimo ove sposobnosti. Marksistički humanizam nije bio u stanju da to učini, jednim dijelom, zato što se fokusirao na otuđenje, ali drugim dijelom jer imao zajednički povod sa apstraktnom vrijednosti oblika kapitala. Marxova zrela kritika kapitalizma nas poziva da našu bitku postavimo na neko drugo mjesto, u borbi oko razonode i ostalih prednosti koje dolaze sa slobodom. Možemo samo nagađati da li ćemo pobjediti u ovoj bitci. A, ipak, u najmanju ruku, borba za ovu vrstu slobode zahtjeva bježanje od maštanja. Ona je zasnovana na konkretnoj organizaciji, zakonodavstvu i sprovedbi. Ona je zasnovana na čvrstim ekonomskim principima. I ona vodi put ka slobodi koja je zasnovana na vrijednostima – razonoda, obrazovanje, zdravlje i bezbjednosti – koje svi mi imamo razloga da branimo. Možda su na to Mihailo Marković i grupa Praxis ciljali svo vrijeme. Ako je tako, onda bi im se trebali pridružiti u njihovim naporima.

LITERATURA

1. Frieden, Jeffry. 2007. *Globalni kapitalizam: Njegov pad i porast u dvadesetom stoljeću*. New York: W.W. Norton & Company, Inc.
2. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 2004. *Fenomenologija duha*. Preveo A.V. Miller. New York: Oxford University Press.
3. Lukács, Georg. 1971. *Istorija i klasna svijest*. Preveo Rodney Livingstone. Cambridge, MA: MIT University Press.
4. Marković, Mihailo. 1975. "Socijalizam i samoupravljanje." Štampano u djelu *Samoupravni socijalizam*. Prvi svezak. Uredio Branko Horvat, Mihailo Marković i Rudi Supek. White Plains, NY: International Arts and Sciences Press. stranice 416-437.
5. Marx, Karl i Frederick Engels. 1988. *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*. Preveo Martin Milligan. Amherst, NY: Prometheus Books.
6. Marx, Karl. 1973. *Grundrisse*. Preveo Martin Nicolaus. *New York: Vintage Books*.
7. Marx, Karl. 1982. *Kapital: Kritika političke ekonomije*. Prvi svezak. Preveo Ben Fowkes. New York: Penguin Books.
8. Marx, Karl. 1991. *Kapital: Kritika političke ekonomije*. Treći svezak. Preveo David Fernbach. New York: Penguin Books
9. Petrović, Gajo. 1964. "Zašto Praxis"? [<https://www.marxists.org/subject/praxis/issue-01/why-praxis.htm>, internet stranici pristupio 16. jula 2015].
10. Piketty, Thomas. 2013. *Kapital u dvadeset i prvom stoljeću*. preveo Arthur Goldhammer. Cambridge, MA: Harvard University Press.
11. Sen, Amartya. 2000. *Razvoj kao sloboda*. New York: Anchor Books.